

Абдукадыров Н.М. ¹, Акынова А.П. *², Еришева Т.А. ³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы,
тарихнама және деректану кафедрасының доценті, PhD. Алматы қ., Қазақстан
Республикасы,
E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Әлем тарихы кафедрасының Аға оқытушысы, PhD
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com ORCID

³А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы. Қостанай қ., Қазақстан.
E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

XIX ғ. 70-жж. ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ БАЛҚАН МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ОТТО ФОН БИСМАРКТИҢ САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫ ЖӘНЕ БЕРЛИН КОНГРЕСІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың 70-жылдары халықаралық қатынастарда Осман империясының Балқан провинциялары үшін саяси мәселелер күшейді. Бұл кезеңде Осман империясына қарасты болған Болгария, Сербия, Босния және Герцеговина, Румыния сынды провинциялардың тәуелсіздігі мен автономиялық дербестігі жолында әлемдік империялар арасында дипломатиялық тартыс жүрді. Бұл мәселелер Англия, Ресей, Австро-Венгрия және Осман империясы арасында «Шығыс мәселесінің» аясында орын алды. Уақыт өте Балқан мәселелеріне осы кезеңде Еуропада күшейіп келе жатқан Германия араласа бастады. XIX ғ. 70-жж. Балқан мәселелері бойынша бірнеше халықаралық жиындар ұйымдастырылып, соның ең негізгісі 1878 жылы болған Берлин конгресі болды. Берлин конгресі Кайзерлік Германия канцлері Отто фон Бисмарк тарапынан ұйымдас-тырылды. Германияның Балқан мәселесіне қатысты саясатына байланысты Бисмарктің өзіндік ұстанымдары қалыптасты. Ғылыми мақалада, герман канцлері Отто фон Бисмарктің аталған кезеңдегі Балқан мәселесіне қатысты саяси ұстанымдары зерттеледі. 1878 жылы болған Берлин конгресінде герман канцлері Отто фон Бисмарктің Осман империясына және еуропалық империяларға деген саясаты ғылыми талдауға түседі. Сонымен қатар, конгрестің барысы мен нәтижелері және Бисмарктің саяси қызметі зерттеледі. Берлин конгресінде болған халықаралық мәселелер мен конгрестің герман-түрік байланыстарына ықпалы қарастырылады.

Кілт сөздер. Осман империясы, «Шығыс мәселесі», Берлин конгресі, Отто фон Бисмарк, Халықаралық қатынастар.

Н.М. Абдукадыров ¹, А.П. Акынова, *², Т.А. Еришева ³

¹Доцент кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ имени аль-Фараби, PhD, Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru

²Старший преподаватель кафедры Всеобщей истории КазНПУ им. Абая, PhD.
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com

³Старший преподаватель кафедры Истории Казахстана
Костанайского регионального университета имени А. Байтұрсынова, Костанай, Казахстан.

E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПОЗИЦИИ ОТТО ФОН БИСМАРКА ПО БАЛКАНСКИМ ПРОБЛЕМАМ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В 70-х ГОДАХ XIX в. И БЕРЛИНСКИЙ КОНГРЕСС

Аннотация

В 70-х годах XIX века в международных отношениях обострились политические проблемы балканских провинций Османской империи. В этот период происходили дипломатические споры между мировыми империями по поводу независимости и автономии таких провинций, как Болгария, Сербия, Босния и Герцеговина, Румыния, входивших в состав Османской империи. Эти вопросы возникали в рамках «Восточного вопроса» между Англией, Россией, Австро-Венгрией и Османской империей. Со временем в балканские вопросы начала вмешиваться Германия, которая в то время набирала силу в Европе. В 19 в. 70-е гг. было организовано несколько международных конференций по балканским вопросам, важнейшей из которых стал Берлинский конгресс 1878 г. Берлинский конгресс был организован канцлером кайзеровской Германии Отто фон Бисмарком. Собственные позиции Бисмарка формировались в связи с политикой Германии по балканскому вопросу. В научной статье рассматриваются политические позиции канцлера Германии Отто фон Бисмарка по балканскому вопросу. В статье анализируется политика канцлера Германии Отто фон Бисмарка по отношению к Османской империи и европейским империям на Берлинском конгрессе. Кроме того, дается историческая оценка итогам конгресса и политической деятельности Бисмарка. Определяются международные вопросы, поднятые на Берлинском конгрессе, и влияние конгресса на германо-турецкие отношения.

Ключевые слова. Османская империя, «Восточный вопрос», Берлинский конгресс, Отто фон Бисмарк, международные отношения.

Abdukadyrov N.M. ¹, *Akynova A.P.* ^{*2}, *Erisheva T.A.* ³

¹*Ph.D, associate professor of the Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: nurjigit.85.kanuni@mail.ru*

²*KazNPU named after. Abai, Senior Lecturer at the Department of World History Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: akynova.aygerim@gmail.com*

³*Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov. Kostanay, Republic of Kazakhstan, E-mail: tolkyn_08.03.1987@mail.ru.*

POLITICAL POSITIONS OF OTTO VON BISMARCK ON BALKAN PROBLEMS IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 1870s AND THE BERLIN CONGRESS

Abstract

In the 1870s, the political problems of the Balkan provinces of the Ottoman Empire became aggravated in international relations. During this period, diplomatic disputes took place between world empires regarding the independence and autonomy of such provinces as Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Romania, which were part of the Ottoman Empire. These issues arose within the framework of the "Eastern Question" between England, Russia, Austria-Hungary and the Ottoman Empire. Over time, Germany, which was gaining strength in Europe at that time, began to interfere in the Balkan issues. In the 19th c. 1870s Several international conferences on the Balkan issues were

organized, the most important of which was the Berlin Congress of 1878. The Berlin Congress was organized by the Chancellor of Imperial Germany Otto von Bismarck. Bismarck's own positions were formed in connection with Germany's policy on the Balkan issue. The scientific article examines the political positions of German Chancellor Otto von Bismarck on the Balkan issue. The article analyzes the policy of German Chancellor Otto von Bismarck towards the Ottoman Empire and European empires at the Berlin Congress. In addition, a historical assessment is given to the results of the congress and Bismarck's political activities. The international issues raised at the Berlin Congress and the influence of the congress on German-Turkish relations are determined.

Keywords: Ottoman Empire, "Eastern Question", Berlin Congress, Otto von Bismarck, international relations.

Кіріспе. XIX ғасырда халықаралық қатынастарда Осман империясы үшін еуропалық империялардың саяси-дипломатиялық қысымына қарсы тұру өте ауыр болды. Соның ең негізгілерінің бірі – XIX ғ. 70-жылдары Балқан халықтарының осман билігіне қарсы баскөтерулері менбұл көтерілістерге еуропалық империялардың араласуымен сипатталды. Зерттеу тақырыбының өзектілігін терең анықтау үшін Балқан мәселелері мен оны шешу үшін ұйымдастырылған конференциялар мен оның нәтижелеріне тоқталған орынды. 1875 жылы Босния мен Герцеговинада және 1876 жылы Болгарияда осман билігіне қарсы көтеріліс қимылдары орын алып, ол сұлтан билігі тарапынан басылды. Бұл жағдай Балқан түбегіндегі басқа да халықтардың ашу-ызасын оятты. Мәселеге Балқан халықтарының сұранысы бойынша еуропалық империялар араласты. Осман империясы өз ішкі ісіне еуропалықтардың араласуын негізсіз деп тапты. 1876 жылы Ыстамбұлда, 1877 жылы Лондонда Балқан мәселелерін шешуге арналған конференциялар ұйымдастырылып, онда еуропалық империялар Осман империясынан Балқан провинцияларындағы халықтардың мүддесін қорғау және оларға автономия беру талаптарын қойды. Мұның барлығы Шығыс мәселесі¹ аясында қарастырылды.

Еуропалық империялардың қойған талаптары Осман империясы тарапынан қабылданбады және оның салдары Болгарияның тағдырын қамтамасыз етуге тек соғыс арқылы мүмкін деген ұстаным қалыптасты. Бұл принципті Ресей, Англия және Австро-Венгрия ұстанып, ақыры еуропалықтар 1877 жылы Ресейдің Осман империясына қарсы соғысу ниетін қолдады. Осылайша, Балқан мәселелері 1877-1878 жж. болған кезекті орыс-түрік соғысына алып келді және ол Осман империясының жеңілуімен аяқталды [1, 609-610 p.].

Қазіргі ғылымда Балқан мәселесі бойынша зерттеулерде әр түрлі көзқарастар мен пікірлер қалыптасып, олардың ең негізгісі бұл мәселеге Кайзерлік Германияның ұстанымдарымен байланысты болып отыр. Сол кезеңде Еуропада ең қуатты мемлекеттің бірі болған Германияның Балқан мәселелеріне деген саяси ұстанымы болды ма? Егер болса қандай деңгейде болды? – деген нақты тарихи сұрақтар туындайтыны анық. Бұл жағдай тақырыптың осы қырынан зерттелуін қажет етеді. Себебі, Германия Балқан мәселесінің бастапқы кезеңіндегі мәселелерде белсенді болмағанымен, оның шешілуі кезеңінде білек сыбана кірісті. Оның басты мысалы 1878 жылғы Берлин конгресі болып ол Шығыс мәселесінің тарихындағы халықаралық жиындардың бірі саналады. Бұл конгресс негізінен Балқан мәселесін шешуге бағытталғанымен, оның мазмұны Осман империясының тағдырымен байланысты болды. Қазіргі кезде конгрестің шешімі мен оған қатысқан ірі саяси тұлғалардың ұстанымдарына қатысты зерттеулер жүргізілуде. Солардың бірі Берлин конгресінің ұйымдастырушысы саналған Отто фон Бисмарктің саясатын зерттеу маңызды тақырыптардың қатарынан орын алып отыр. Соңғы жылдары түркиялық, еуропалық және ресейлік тарихнамада Бисмарктің сыртқы саясатына қатысты тың зерттеулер жүргізілуде. Мұның барлығы «темір канцлердің» халықаралық қатынастардағы беделімен, саяси ықпалымен және тәжірибесімен байланысты болды.

¹Шығыс мәселесі – XVIII ғ. соңы мен XX ғ. басына дейінгі кезеңде халықаралық қатынастар мен дипломатияда орын алған проблемалық процесс болып, ол – осы кезеңдегі Осман империясындағы тоқырау мен дағдарысқа орай оның иелігін бөлісу жолындағы еуропалық империялардың арасындағы күресімен байланысты болған халықаралық тартыстар мен қарама-қайшылықтар кешеніне берілген атау.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу тақырыбы бойынша материалдар көлемді болып, ғылыми жұмыста еуропалық архивтердің материалдардың көшірмелері негізінде дайындалған құжаттар жинақтары қолданысқа тартылды. Зерттеу жұмысында Британ империясының сыртқы істеріне қатысты құжаттарының көшірмелері қолданылды. Отыз алты томнан тұратын бұл құжаттар жинағы Кеннет Борн мен Камерон Уоттың ұйымдастыруымен жарияланып, оның 3-4 томдарында Берлин конгресімен байланысты болған құжаттардың көшірмелері алынып, олар қолданысқа енді [2].

Архив материалдары бойынша жинақталған келесі құжат жинақтары Францияда жарияланған Осман империясының сыртқы саяси тарихына қатысты төрт томнан тұратын аса көлемді құжаттар жинағы болып табылады. Бұл құжаттар жинағын Габриель Норадук жинақтаған [3]. Жинақтың 2-4 томдарында Германияның Балқан мәселесіне қатысты саясаты мен онда Отто фон Бисмарктің Осман империясының саяси жағдайына қатысты айтылған ойлары жазылған. Сондай-ақ ғылыми жұмыста, Францияның Ұлттық мұрағаты (Archives Nationales) мен Сыртқы істер министрлігінің мұрағат құжаттарының көшіріліп жинақталған құжаттар жинақтары қолданылды. Мұнда Францияның сыртқы елдермен дипломатиялық байланыстарына қатысты құжаттары жарияланып, ондағы Балқан мәселесіне қатысты болған мәліметтер қолданысқа енгізілді [4].

Келесі кезекте неміс тіліндегі германдық құжаттар жинақтары да қолданысқа енді. Мұндай құжаттар жинақтардың ең негізгілері Ханс Йорг Корнрумфтың 1878 жылғы Берлин конгресі кезінде қабылданған халықаралық құжаттар мен конгресс кезіндегі Германияның Осман империясы мен Балқан мәселесіне деген саяси ұстанымы туралы жариялаған бірқатар құжаттар мен материалдар жинақтары болды [5]. Неміс тіліндегі келесі маңызды деректердің бірі Отто фон Бисмарктің жеке құжаттар жинақтары болып табылады. Бұл жинақ неміс тілінде басылып 9 кітаптан құралады. Әрбір томда канцлердің жылдар бойына еткен мемлекеттік қызметі мен атқарған халықаралық жұмыстары нақты фактілермен көрсетілген. Жинақтың 6 томында Берлин конгресіне қатысты материалдар қамтылған [8].

Сол сияқты, Ресей империясының да сыртқы істер бойынша құжаттар жинағы зерттеу тақырыбының негізгі дереккөздерінің қатарынан орын алады [6]. Империялардың сыртқы істер бойынша құжаттары конгрестің мазмұны мен ондағы қатысушылардың ұстанымдарын көрсетуге мүмкіндік береді. Бұлардан тыс ең маңызды дерек, ол конгрестің шешімі бойынша қабылданған Берлин трактатының тексті болып табылады. Трактатта тақырыптың мазмұнына қатысты мәліметтер қамтылған [7].

Зерттеу әдістеріне келсек, мақалада тарих ғылымының дәстүрлі және заманауи әдістері мен принциптері принциптерін басшылыққа ала отырып, ең алдымен Германияның Балқанға қатысты ұстанған саясаты зерттелді және немістердің Осман империясына деген ұстанымдары айқындалды. Зерттеу тақырыбы бірнеше аспектіні қамтып, ол бір жағынан халықаралық қатынастар тарихына арналған жұмыс болса, екінші жағынан жеке тұлғаның принциптері, жеке ойы мен саяси көзқарастары, яғни Отто фон Бисмарктің жеке тұлғалық ерекшеліктері де маңызды орын алғандықтан, зерттеу жұмысында соңғы жылдары тарих ғылымымен бірлесе жүргізілетін пәнаралық әдістер де қолданылды [9]. Оның ішінде Бисмарктің принциптеріне байланысты құқықтық, психологиялық және әлеуметтанулық зерттеулер араласа жүргізіліп, ол жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

XIX ғасырда халықаралық қатынастарда Германияның Балқан саясаты мен дипломатиялық байланыстарды қолдану деңгейі туралы халықаралық процестер бойынша анализ жасаған американдық саясаттанушы Д.Хелдтің тұжырымдарын басшылыққа алуға болады. Оның тұжырымы – «халықаралық саясаттың негізгі формалары күрес, ынтымақтастық және келіс-сөздер» – деп саналады. Ғалымның тұжырымы бойынша Бисмарк пен оның халықаралық саясаттағы әріптестері арасында орын алған саяси шиеленістер мен канцлердің Осман империясына жаңа саяси көзқарас пен ықпалдастықтың сипатын көруге болады [10].

Сол сияқты, Бисмарктің халықаралық қатынастар тарихындағы Герман мемлекетінің сыртқы саяси мәселелер призмасы арқылы қарастырылатын бұл процесті зерттеу канцлердің «Шығысқа бет бұру» терминімен сипатталатын Бисмарк саясатының жағдайын талдаумен

тығыз байланысты. Мұнда еуропалық империялардың арасынан Германияның Шығысқа көз тізуі халықаралық жағдайды салыстырмалы талдаумен сипатталады. Мұндай салыстырмалы талдау халықаралық құқық субъектілерінің саясатын, саяси процестің [11] негізгі қатысушыларының тұжырымдамаларын, идеяларын, мақсаттары мен мотивтерін салыстыруға және Бисмарктің түріктерге деген саясатын қарастыруға мүмкіндік берді.

Талқылау. Мақаланың тақырыбы әлем тарихымен байланысты болып, отандық ғылымдааз зерттелген тақырыптар қатарынан орын алады. Зерттеу тақырыбы бірнеше мемлекеттің тарихына қатысты болғандықтан, тақырыптың әр түрлі мәселелерімен шетелдік зерттеушілер шұғылданған. Тақырып бойынша мәселелер неміс, кеңестік, ресейлік және түрік тарихшылары мен ғалымдарының зерттеулерінде кездеседі. Зерттеу тақырыбы бойынша арнайы жеке тақырып болмағанымен, Берлин конгресі және сол кездегі халықаралық саясат пен байланыстар туралы қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерінде мәселеге қатысты ойлар айтылған.

XIX ғ. соңғы ширегінде Балқан мәселесіне байланысты еуропалық мемлекеттердің Осман империясына саяси қысым жасауы туралы зерттеулер Григор Шолгеннің еңбектерінде де кездеседі. Зерттеуші Берлин конгресін «Шығыс мәселесінің» аясында қарастырып, [12] онда Осман империясы бойынша еуропалық империялардың ұстанымдарын көрсетті. Сол сияқты, Берлин конгресі мен оның мазмұны туралы зерттеу жұмыстары И. Гейсс [13] тарапынан жүргізіліп, ол осы келісімнің мазмұнын талдады және Бисмарктің ұстанымдарын көрсеткен. Бисмарктің дипломатиялық қызметі бойынша арнайы зерттеу жүргізген Бернд Рилл [14] өз еңбегінде Германияның Балқанға және сол кездегі халықаралық ұстанымдарына ерекше тоқталған.

Сол сияқты кеңестік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде Германияның Шығыс мәселесіне қатысты саясаты және Берлин конгресі мен Бисмарктің ұстанымдарына қатысты мәліметтер берілген. Кеңестік кезеңде Германияның Балқандағы саясаты біржақты қаралып, Бисмарк соғысушы және аса күшті қолбасшы ретінде сипатталды [15]. Сонымен қатар, Бисмарктің кезіндегі саяси дағдарыстар [16] мен «темір канцлер» тұсында Герман империясының Еуропадағы жалпы сипаты мен жетістіктері туралы ғылыми еңбектер жарияланды [17]. Сонымен қатар, ресейлік тарихшылар Берлин конгресінде Бисмарк батысеуропалық империялардың ұстанымын кеңейтті деп тұжырымдайды [18]. Дегенмен, олар Германияның Балқандағы саясаты мен Бисмарктің қызметіне біржақты қарамайды, өйткені Бисмарк ұзақ жылдар бойы Ресей билігімен жақсы байланыста болған [19].

Сол сияқты мәселеге түрік тарихшылары да өз ғылыми бағасын берген. Түрік тарихшылары Рифат Учарол, Балқан мәселелеріне қатысты Сан-Стефано келісімі мен Берлин конгресінің ұйымдастырылған кезіндегі осман-ағылшын саяси қатынастарын зерттеп, ол бұл байланыстарды 1878 жылғы Кипр мәселесі негізінде қарастырды [20]. Оның басты ғылыми тұжырымы, 1877-1878 жылы орыс-түрік соғысының аяқталған соң, Англия Осман империясының Ресейге қарсы дипломатиялық күресінде оған саяси қолдау көрсетіп, есесіне империя құрамында болған Кипрге ешбір кедергісіз саяси бақылау орнатуына қатысты болды. Келесі кезекте, аталған мәселе бойынша іргелі ғылыми зерттеулердің бірі Ильбер Ортайлының еңбегі болды [21]. Зерттеуші, Құлдырау дәуіріндегі осман-герман саяси қатынастары мен Осман империясындағы немістер тарихын зерттеген. Зерттеу жұмысында, сұлтан II Абдулхамит пен канцлер II Вильгельм арасындағы саяси байланыстарға терең тоқталған [22]. Осман империясы мен Германияның сыртқы саяси және экономикалық байланыстар тарихы Мұстафа Өзйүкселдің Берлин-Бағдат теміржолының салыну тарихына қатысты монографиясында қамтылды.

Нәтижелер. XIX ғ. 70-жылдары балқан халықтарының осман билігіне қарсы көтерілген әрекеттерінің нәтижесінде туындаған халықаралық мәселелер дипломатиялық жолмен шешілмейтіні белгілі болды. Ол жоғарыда аталғандай, 1877-1878 жж. орыс-түрік соғысының тууына алып келді. Австро-Венгрия мен Англияның бейтараптығын ескере отырып, 1877 жылы Ресей соғысты бастады. 1878 жылы бұл соғыс түріктердің толық жеңілісімен аяқталды [23, 12-15 р.].

1877-1878 жылдары болған орыс-түрік соғысы 1878 жылы ақпан айында қабылданған Сан-Стефано келісімімен аяқталды. Келісім Осман империясы мен Ресей арасында жасалды. Негізінен, бұл соғыс «Шығыс мәселесі» бойынша Балқандағы саяси дағдарыстарға байланысты туындағандықтан, ол мемлекетаралық емес, халықаралық деңгейде шешілуі тиіс еді. Бірақ, Ресей тарапы мұны елеген жоқ. Сондықтан, Сан-Стефано бейбіт келісімі еуропалық держава-лардың тарапынан үлкен сынға ұшырады. Мұнда негізгі қарсылық Англия мен Австро-Венгрия тарапынан көрсетілді. Бұл екі империяның Балқандағы мүдделері маңызды болып, мұнда Англияға Ресейдің түрік бұғаздары арқылы Жерорта теңізіне түсу мүмкіндігі ұнамады, ал Австро-Венгрия болса Босния және Герцеговина үшін саяси әрекеттерді бастады.

Мұнда Ресей үшін Англияның талаптары маңызды болды, себебі, Британ империясы қуатты мемлекет еді. Осыны басшылыққа ала отырып, Ресей әкімшілігі Англиямен келісім жасауға ұмтылды. Ол бойынша 1878 жылы 18 мамырда ағылшын-орыс құпия келісімі жасалды. Келісім Лондонда жасалып, ол Сан-Стефано келісімшартын өзара қайта қарады. Келісімде Англия талаптарын ұсынып, ол бойынша ағылшындардың мүддесіне негізделген бірқатар баптар өзгертілді. Келісімнің құпия болуының себебі мұнда екі мемлекеттің де сыртқы геосаяси мүдделері болды және ол соған негізделіп жасалды. Дегенмен, мұның бәрі жеткіліксіз еді [24, 71-73 s.].

Англия мұнымен шектелмей түріктерге де жақындады. Орыс-түрік соғысы аяқталар шағында, дәлірек айтқанда орыс кемелері Ыстамбұлды атқылай бастаған тұста Англия мұны ауыздықтауға кірісіп британ елшілері соғысты тоқтату үшін дипломатиялық қимылдарға көшкен еді. Мұнда шын мәнінде Англия түріктерге көмектесу мақсатында емес, орыс кемелерінің түрік бұғаздарына түсуден қауіптеніп, сол үшін іске кірісті. Осыдан соң, Англия бұл жолы да әр кездегідей «саяси ойындармен» әрекет етті. Ыстамбұлдағы британ елшісі Генри Лейард 23 мамырда Түркиямен қорғаныстық одақ туралы құпия келісімге қол қойды. Бұл келісім бейресми түрде Кипр конвенциясы деп аталып, оған сәйкес Ұлыбритания Кипрді бақылау құқығын алды. Ал іс жүзінде Кипр Британ империясына өтті. Осылайша, орыс-түрік соғысы аяқталар шақта Англия өзінің кезекті «саясатының» арқасында Осман империясынан Кипр аралына иелік ету құқығын алды [25, 313 s.].

Сәйкесінше, Англия Осман империясының қауіпсіздігіне кепілдік беріп, егер Ресей Сан-Стефанода белгіленген шектен тыс түзетуді қайта талап ететін болса, Англия оны қолдайтын болды. Осылайша, Шығыс мәселесі аясында «саяси ойындар» Балқанда қайта жанданды. Ол бойынша Англия Балқан жотасын Болгария үшін ең жақсы шекара деп санады. Австро-Венгрия болса, бұрынғы австро-ресейлік келісімдерді бұзғанын жариялады. Мұның себебі, Австро-Венгрия мен Англияның мүдделері бірдей болып, олар Ресейдің Балқан түбегіндегі саяси орнын нығайтуға, ондағы славян халықтарының ұлт-азаттық күреске шығуына, әсіресе ол жерде үлкен славян мемлекеті – Болгарияның құрылуына қарсы болды.

Мұнымен тоқтамаған еуропалық империялар сол кезде күшейіп дамып келе жатқан Германияны да өзіне тартып, оны Ресейге қарсы қойды. Бұл кезде Балқандағы және жалпы Еуропадағы саяси жағдайды ту сыртынан бақылап отырған Германия бұл мәселеге бірден килікпеді. Ал, Ресейдің еуропалық коалицияға қарсы жаңа соғыс бастауға қауқары жоқ екені көрініп тұрды. Ең негізгі факторлардың бірі бұл кезде Ресей Германиямен жақсы қарым-қатынаста болатын. Бұлай деуіміздің себебі, егер Еуропада Ресей Англиямен тартысқа түсе қалған жағдайда Германияға үміт артқан еді. Бірақ, жағдай өзгеріп кетті. Себебі, Англия мен Австро-Венгрияның Сан-Стефано келісімін қайта қарау туралы ұсынысынан соң Германияның Балқан мәселелеріне деген қызығушылығы артты. Герман империясының сыртқы саясатын өз қолында ұстаған О. Бисмарк бұл мәселені бей-жай қалдырмау керектігін ұғынды. Мұның салдарынан Германия мен Ресей арасында салқындық туды. Осылайша халықаралық мәселелер ушықты. Бұл жолы Ресейдің Германиядан да қолдау күтудің ешбір мүмкіндігі қалмады. Еуропалық империялар Ресейді тығырыққа тіреді.

Балқан мәселелеріне кіріскен Бисмарк Германиядағы Ресей елшісімен жеке әңгімелесуде Сан-Стефано келісімін қайта қарайтынын және ол үшін Берлинде конгресс шақыратынын жеткізді. Сондай-ақ елші арқылы бұл халықаралық конгресте қабылданатын келісімшарттың

талаптарын талқылауға келісуді ұсынды. Еуропалық империялар тарапынан оқшауланған Ресей Сан-Стефано келісімін алдын-ала жеке мемлекетаралық деңгейде жасалған келісім деп танып, бұл келісімнің шарттарын Берлин конгресінде қайта қарауға келісуге мәжбүр болды. Расында да, Ресей әкімшілігі Балқан мәселелерін өз мүддесіне ғана сай етіп шешуге кіріскен еді. Ал бұл кезде Балқан мәселесі, ең ірі халықаралық саяси ошақтардың бірі саналды. Осыған орай Сан-Стефано келісімі дағдарысқа ұшырап, ол Берлинде халықаралық масштабта қайта қаралатын болды (1, 619-620 pp.).

Берлинде Конгресі және Германияның саясаты

Конгреске Германия канцлері Бисмарк төрағалық етті. Ең маңызды мәселелер әдетте Германия, Ұлыбритания, Австро-Венгрия және Ресей өкілдерінің жеке кездесулерінде алдын ала шешілді, олардың делегацияларын тиісінше Бисмарк, британ премьер-министрі лорд Биконсфилд, Австро-Венгрияның сыртқы істер министрі Д. Андраши және Ресейдің сыртқы істер министрі канцлер А.М. Горчаков басқарды. Сонымен қатар Франция сыртқы істер министрі Уоддингтон, Италия сыртқы істер министрі Корти және Түркия тарапынан Каратеодори паша бастаған делегация өкілдері қатысты. Конгреске Грекия, Румыния, Черногория және Сербия өкілдері де шақырылды [3, 3-7 pp.].

Берлин конгресі 13 маусым бейсенбі күні түстен кейін сағат екіде ресми түрде ашылды, сол кезде барлық қатысушы елдердің делегациялары бұрынғы Радзивилл сарайының бал залына жиналды. Осыдан соң бейресми кездесулер көптеп орын алды. Үкімет басшылары мен сыртқы істер министрлер арасында дау-дамай көбейіп кетті. Ең басты мәселе Осман империясының Балқандағы территорияларын тәуелсіз мемлекеттерге бөлу және Ресейдің Сан-Стефано келісіндегі талабы бойынша жүзеге асырылған Болгарияның Осман империясынан шыққан аумақтарын түріктерге кері қайтару. Бейресми жекелеген кездесулер мен жалпы отырыстардағы пікір алмасулар кезінде Сан-Стефано шартының ережелеріне қатысты көптеген қарсылықтар жойылды. Дегенмен, егер Бисмарк төраға ретінде конгрестің барысын өзінің қатаң және нақты бақылауында ұстамаса, ескі наразылықтарды оятуы мүмкін болған кейбір мәселелерге қатысты біршама сұрақтар туындап отырды [26].

Конгрестегі негізгі сұрақтар Сан-Стефано келісімімен анықталған Осман империясының Балқандағы территориясы болды. Мұнда, Австро-Венгрия Босния мен Герцеговинаға үміткер болса, Англия Болгарияны, сондай-ақ Түркиядан Ресейге берілген Закавказьені Осман империясына кері қайтару керек болды. Болгария аумағы орыстарды Ыстамбұлға жақындатпайтын буфер есебінде саналды. Бұл мәселелерде Бисмарк өзін алғашқыда бейтарап делдал ретінде көрсетті. Дегенмен, іс жүзінде Австро-Венгрия мен Англияның талаптарын қолдап, Ресейді олардың талаптарын қабылдауға мәжбүр етті. Бұл оның тек еуропалықтар ғана емес, сондай-ақ Осман империясына деген ұстанымын да байқатты. Канцлер бір мезгілде Ресейдің Қара теңіздің еуропалық және азиялық жағалауларына деген талаптарын да, Австро-Венгрияның Босния және Герцеговинаға австриялық әскери қатысуын енгізу саясатын да қолдады. Дей тұрғанмен, еуропалық және ресейлік дипломаттардың Бисмарктың қатқыл мінез-құлқына көңілі толмады [26, 298-310 pp.].

Бисмарк конгресті делегаттарды мейлінше үрейлендіріп, өзінің алып денесімен және қатқыл мінезімен үркітіп, кей кезде өзінше жылулық танытып, лидерлікпен басқарды. Ең бастысы, ол Түркия туралы сөз қозғаудан қымсынбады, Грекия, Сербия және Черногория өкілдеріне де одан кем сөз тиген жоқ. Бірақ, Бисмарк автономиялық Болгария аумағында құқықтары қорғауды қажет ететін халықтарға назар аудару керектігін ескертті.

Конгресте Англия, Австро-Венгрия және Германияның ұстанымдары бір бағытқа ойысты. Ол, яғни Сан-Стефано келісімін қайта қарап, тиісті баптарға өзгеріс енгізу және Балқан мәселелерін шешумен сипатталды. Ресей болса бұл талапқа көнуге мәжбүр болып, дегенмен мәселені жан-жақты қарастырылуын жақтады. Бисмарк ұйымдастырушы ретінде осы мәселелерді өте әділ және тең шешілуін жақтады. Ал, келесі кезекте конгрестің негізгі қатысушылары саналған Осман империясының делегаттарының да өзіндік ұстанымдары болды. Еуропалық келіссөзге Осман империясынан мемлекет қайраткерлері - Александр Каратеодори Паша мен Мехмед Али Паша және елші Саадуллах бей қатысты. Мұның алғашқы

аталған екеуі Танзимат реформасының негізгі идеологтарының бірі Мехмед Эмин Әли Пашаның ең жақын серіктері еді. Жоғары білімді, еуропалық мәдениетті, тілдерді және саясатты жақсы білетін, діндер мен ұлттардың теңдігін жақтаған Мехмед Эмин Әли Паша империядағы ықпалды тұлға болған.

Осман империясы тарапынан қатысушылардың конгреске қатысты өзіндік пікірі қалыптасты. Олардың айтуынша, конгрестің еуропалық қатысушылары және әсіресе канцлер Бисмарк өздерінің османлы әріптестерін, сондай-ақ Түркияның әрекеттерін берік қалыптасқан стереотиптер арқылы қабылдады. Тіпті теориялық тұрғыдан алғанда, конгреске қатысқан еуропалықтарға Османлы қоғамын реформалау мүмкіндігі абсурд болып көрінгендіктен, пікірталас түрік иеліктерінің аумақтық бөлінуі туралы ғана болды [27].

Берлин конгресінде Каратеодори паша Осман империясының сыртқы саясатын «тиімсіз және қарабайыр» деп санайтынын жасырмаған Бисмарктің үзілді-кесілді мәлімдемелері туралы жазады. Османлы дипломатының пікірінше, Бисмарк өз уәждерін басшылыққа ала отырып, Осман империясын еуропаландыру жөніндегі күш-жігерін бағалап қана қоймай, сонымен бірге тұтастай Шығыстағы жағдайды түсінбейтіндігін бірнеше рет көрсетті. Каратеодори пашаның көрсетуі бойынша жиында Осман империясына қатысты болған барлық шешімдердің конгресс басталмай тұрып-ақ түрік делегаттарының қатысуынсыз келісіліп қойғанын түсініп, жағдайды тез бағамдады. Осы бағытта әрекет ете бастаған түрік пашасы Бисмаркқа Осман мемлекетінің аса ірі реформалар дайындап, жүргізіп жатқанын түсіндіруге тырысты. Бұған жауап ретінде канцлер Бисмарк ешқандай реформа Еуропа үкіметтері қол жеткізген келісімдерге кедергі келтіре алмайтынын, яғни шешімдердің өзгермейтінін айтты [27, 17-18 с.].

Сонымен, өз кезегінде Бисмарк түрік делегациясына жылы шырай танытпады. Түрік делегаттарының сұрақтары тыңдалғанымен, Бисмарк оған қатты жауап қайтарды. Бисмарк конгрестің мақсаты Еуропадағы бейбітшілікті сақтау екенін және жиында кез келген «сұлтан өкілдерінің» көзқарасына жол бермейтінін ескертті. Тіпті Бисмарк Каратеодориге Түркия Сан-Стефано келісіміне қол қойып қойғандықтан, оның мұнда сөйлеуге де құқығы жоқ екенін айтты. Расында да, түрік делегациясының наразылық білдіретіндей орны жоқ еді. Өйткені, Бисмарк тек түрік делегаттарына ғана емес, барлық мемлекеттердің делегаттарын бақылап оларға да қатқыл үнмен тіл қатып отырды.

Сан-Стефано келісіміне қол қойғандықтан, конгресте Осман дипломатиясы аз рөл атқарды. Олар келіссөздер жүргізуде тең құқылы серіктестер ретінде емес, ірі державалардың саяси мүдделерінің субъектілері ретінде қарастырылды. Австро-Венгрия мен Ұлыбритания Осман империясының өміршеңдігіне жанашырлық танытқандықтан емес, Ресейдің күш-қуаты мен ықпалының өсуіне тосқауыл қоюды көздегендіктен Балқандағы Осман империясының саяси жағдайын қалпына келтіруді жақтады. Конгресте жаңа шекаралар Балқан халықтарының ұлттық мүдделері ескерілмей, тек ірі державалардың билік саясаты арқылы белгіленді [28, 110-115 с.].

Әрине, мұнда жеке кездесулерде болып жатқан процесті жан-жақты түсінген дұрыс. Ол яғни, конгресс отырыстары кезінде түрік делегациясы көп жағдайда талқылаудан тыс қалып қойып отырған. Мұның басты себебі, конгрестің негізгі мазмұны батысеуропалық империялардың Ресейдің Еуропа мен Балқандағы әрекеттерін «ауыздықтау» болғандықтан көптеген кездесулерде шешімдер түрік делегаттарының қатысуынсыз қабылданды. Ал, түрік делегациясы мұны өздеріне құрметсіздік деп түсінген. Бірақ бұл әрине сыңаржақ пікір болып саналады. Өйткені Бисмарк бастаған әлемдік державалардың өкілдері Осман империясының да жағдайына үңілді. Осы тұста айта кетерлік жағдай, конгресте қатысушы империялардың халықаралық беделі мен орнын да түсінген жөн. Бұл жерде ең белсенді және беделдісі Германия мен Англия және Австро-Венгрия болды. Ал, Франция болып жатқан процесті сырттай бақылап, мәселеге аса терең араласпады [3, 335-338 р.].

Берлин шартында қарастырылған мәселелер бойынша конгрестің соңында қабылданған шешімдер мен расталған негізгі ережелер мыналар болды:

Болгарияның автономды мемлекеттік бірлігі түрік сұлтанының қамқорлығымен ресми және заңды түрде құрылды;

Болгарияның оңтүстігінде номиналды түрде Түркияға жататын, бірақ христиандық үкіметі бар Шығыс Румелия провинциясы пайда болды;

Сербия мен Черногория қосымша аумақтар алды және олардың тәуелсіздігін ресми растады. Олардың қатарында Румынияның тәуелсіздігі де бекітілді, ол Бессарабияны Ресейге беріп, оның орнына Солтүстік Добруджаны алды;

Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаны оккупациялау және басқару құқығын және Нови-Базарда әскер орналастыру құқығына ие болды;

Грекияға Фессалия мен Эпирдегі шекара сызығын тез арада түзетуге уәде берілді; Ресейдің Кавказдағы аумағы бекітілді.

Конгрестің шешімі бойынша төраға Бисмарк пен ұйымдастырушылар түрік сұлтаны мен Осман мемлекетінен конгреске қатысушыларды осы алқалы жиынның қабылдану шарттарына сендірді. Сондай-ақ ұлы державалар бақылауымен Осман мемлекетіне өзінің еуропалық провинцияларында реформалар жүргізетініне сендірді. 4 маусымда Ыстамбұлда кол қойылған жеке «Кипр конвенциясы» Ұлыбританияға 1914 жылға дейін ресми түрде заңды түрде Түрік империя-сының құрамында болған Кипр аралын өзіне қарату құқығын берді [25, 315 с.]. Осылайша, Берлин конгресі өзінің мәресіне жетіп, ол бір айға созылды.

Бисмарктің саяси ұстанымдары

Конгресте Осман империясы туралы мәселе күн тәртібінде болды. Бисмарк бірінші кезекте Германияның империалистік экспансиясынан аулақ болуға тырысты. Сонымен қатар, ол Осман империясының күйреп жатқанын пайдаланып, өздерінің саяси және экономикалық мүдделерін көздейтін Ресей, Австро-Венгрия, Франция, Ұлыбритания және Италия арасындағы Шығыс мәселесін шешудің қиын міндетін түсінді. Конгресте Бисмарк «адал брокер» рөлін атқарды, ол державалардың мүдделері арасында әділ тепе-теңдікті қалыптастырады. Бисмарк тұтастай конгресте үстемдік етті және барлық талқылаулар мен шешімдерді бақылап отырды [29, 335-338 р.].

Салыстырмалы түрде алғанда Бисмарктің бойында империалистік амбициялардың болмауы Герман империясының Орталық Еуропадағы гегемондық жағдайын тұрақтандыруға бағытталған саясаттың бір бөлігі болды. Бисмарктің конгресс барысында тепе-теңдікті ұстауға тырысуы оның Герман империясының беделімен және саясатымен байланыстырылды. Шеткі көзқарас бойынша, неміс рейхінің басқа ірі державалармен салыстырғанда Таяу Шығысқа нақты мүддесі ілгеріден болған жоқ. Германия әдетте аймақтағы статус-квоны сақтау үшін өз ықпалын пайдаланды. Бұл кейінірек Осман империясының басқа ірі державаларға қарағанда көп жағынан тиімдірек Германиямен ынтымақтастық тәжірибесіне ықпал етті [30, 100-103 р.].

Ресей империясының Осман империясына терең енуі Австро-Венгрияға ұнамады және Бисмарк мұны түсінді, сондай-ақ Габсбургтердің Балқан түбегіндегі экономикалық мүдделеріне қауіп төніп тұрғанын сезінді. Ресейдің Балқандағы панславяндық арандатуы (экспансиясы) көпұлтты Габсбургтер империясына да қауіп төндіруі мүмкін еді. Бисмарк конгреске қатысушы монархияларды татуластыруға бар күш-жігерін салды. Ол Германияның шығыс аймақтарға ешқандай гегемондық талаптар қоймағанын баса айтты. Осылайша, Берлин конгресінде Бисмарк бітімгердің қиын міндетін атқаруға тура келді. Мұнда негізінен Австро-Венгрия мен Англия Осман империясына жылы көзқараста болды. Әрине, оның себептері болып, Австро-Венгрия Босния және Герцеговинаға, Англия Кипрге көз тіккен еді. Бір қырынан алғанда Бисмарктің кей жағдайда Осман империясына жылы қабақ танытуы осы державалардың ұстанымына байланысты болды.

Келесі бір фактор, жалпы конгрестің өзі Осман империясының саяси жағдайына байланысты болып жатқандықтан, ол мәселенің түріктерге қатысты екендігі айтпаса да түсінікті еді. Бисмарк бұл конгресте Осман империясын Ресейден кейін екінші кезекке қойғанымен, ол белгілі бір деңгейде түріктердің жағдайына назар аударып отырғанын аңғару қиын емес. Оның басты мысалы ретінде мынаны айтуға болады. 1878 жылы Бисмарк төрағалық

еткен конгресте Берлин келісіміне қол жеткізгеннен кейін Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит Германияны дос ретінде қабылдай бастады [31, 119 р.].

Айта кетерлігі, Осман мемлекеті мен Германия арасында байланыстарға түрік билігінің Пруссиямен болған байланыстары да ықпал етпей қоймайтыны анық еді. Әрине, бір қырынан қарағанда Бисмарктің саяси ұстанымдары Осман империясы мен Германияның жақындасуының басталғаны туралы бір белгі болды. Бұл туралы Берлин конгресі мен одан кейінгі жылдардағы неміс баспасөзі, солардың бірі Frankfurter Zeitung, дағдарыстан шығу үшін шетелден қолдау іздеуде Портаның (Осман үкіметі) Германияны ескергенін және сұлтан мен үкімет мүшелерінің Ыстамбұлдағы Германия елшісі Принц Ройспен байланысқа шыққаны айтылады. Неміс баспасөзі Түркия туралы конгреске дейінгі және кейінгі жаңалықтарды жан-жақты баяндап, талдап, түрік-герман қарым-қатынастарының жақсаруына үлес қосты [32].

Бисмарк Кайзерлік Германияның құрылуынан кейінгі алғашқы жылдары Осман империясына жанашырлық танытқан жоқ еді. Аздап артқа шегініс жасайтын болсақ, Бисмарқтың 1870 жылдардың басындағы стратегиясы ұлы державалар арасындағы шиеленісті шетке қарай бұру болды. Өз мақсатына жету үшін Бисмарк басқа ірі державаларды Африка-дағы немесе Таяу Шығыстағы Осман империясының аумақтарын отаршылдық иеліктер мен протектораттарға ие болуға шақырды. Мысалы, 1876 жылы Бисмарк Ұлыбритания Мысырды өз бақылауына алуы керек, ал Франция Туниске қоныстануы керек деп ұсынды. Соған қарамастан ол бір қырынан алғанда Еуропада емес, шеткері елдерде ірі державаларды бір-біріне қарсы ойнатуды көздеді [32, 297 р.]. Бисмарк Балқандағы оқиғаларға тікелей қызығушылық танытпады және Осман империясымен кез келген тікелей экономикалық және саяси өзара әрекеттесуге бейім болды. Мысалы, Берлин конгресінен екі жыл бұрын Бисмарк өз үкіметінің Шығыс мәселесіне қатысты саясатын айқындап берді: «Мен немістердің бұл мәселелерге белсенді қатысуы идеясына қарсымын, әзірге бұған кірісуге ешқандай негіз көріп тұрған жоқпын» деп өз ұстанымын көрсеткен еді. Бисмарқтың басшылығымен Германияның Осман империясына және оның қол астындағыларға қатысты саясаты еуропалық статус-квоны сақтауға негізделген еуропалықтардың мүдделерімен ғана анықталатын болады. Осылайша, Герман империясы еуропалық мемлекеттік жүйенің ішінде адал делдал рөлін алды. Ол делдал ретінде Германия мен Осман империясының қоғамдық пікіріне қызығушылық танытқаны сөзсіз [32, 298 р.].

Бисмарктің конгрестегі бейтарап көзқарасы ресейлік тараптың көңілінен шықпады, ал орыстар Германияның ұстанымы мен мақсатына күдікпен қарады. Халықаралық жағдайда Балқан аймағына қатысты мәселелердің шиеленісіп тұрғанын көрген Бисмарк бұл мәселеге көп ойланды. Ол негізінен Ресейдің саясатын өте жақсы түсінді. Мұнда Ресей үшін Балқанға толық үстемдік ету болса, ал Австро-Венгрия мен Англия Ресейді Жерорта теңізіне қарай жақындатпауға тырысты. Бұл туралы Бисмарк өз естеліктері мен есептерінде жазып қалдырған. Бисмарк өзінің естеліктерінде: «Еуропадағы тәуелсіз және маңызды ұлы державаға қауіп төніп тұр. А.М. Горчаков біздің сүйіспеншілігіміздің сипатын дәлелдеу үшін өзінің егемендігін бізден күмән тудырмайтын айқындықпен мәжбүрлеуге итермелеген біздің бұл мәлімдемеміз Шығыс Галициядан Балқанға дейін орыс мүддесінің соқтығысуына әкелді. Ресей бізбен келіссөздерді үзіп, бізден жасырын болуын талап етіп, Австро-Венгриямен келіссөздерге кіріскен еді. Менің есімде, келіссөздер алғаш рет 1876 жылы 8 шілдеде императорлар Александр мен Франц Йосиф кездескен Рейхштадтағы келісімдердің негізінде кейіннен Пештте жүргізілді. Ол бойынша Берлин конгресі емес, осы конвенция негізінде Австро-Венгрия Босния-Герцеговинаға иелік етеді, ал орыстар түріктермен соғысқан кезде Австро-Венгрияның бейтараптығына сенімді болды» - деп нақты көрсетті.

Ресей дипломатиясының мұндай әрекеттері құпия келісімдер әшкере болған соң белгілі болды. Осы қателігі үшін өз халқының алдында жауапкершіліктен жалтару үшін олар соғыстың қолайсыз нәтижесін неміс саясатына, неміс досының «сенімсіз» деп кінәлауға тырысты, бірақ ол сәтсіз болды. Бисмарк өз естеліктерінде: «Біз ешқашан бейтараптықтан басқа ештеңе уәде еткен емеспіз. Біздің ниетіміз барынша адал болды. Ресейдің Рейхштадт келісімдерін бізден жасыру талабы біздің Ресейге деген сеніміміз бен адал ниетімізді

сейілтпеді, керісінше Ресейдің ісіне Берлинде конгресс шақыру арқылы жауап бердік» дейді [33, 410-413 с.].

Ыстамбұлды басып алудың қолайлы сәтін жіберіп алған Ресей үкіметінің Түркиямен бітімге келуге деген ұмтылысы бас қаланы басып алу үшін Англия және Австро-Венгриямен соғысқа апаратындай әскери күштің жоқтығын дәлелдеді. Ресей саясатындағы сәтсіздіктер сөзсіз князь А.М. Горчаковтың өзінен әлдеқайда жас және «жігерлі пікірлестермен» жауапкершілікті бөлісуінен кейін орын алды.

Берлин конгресінен басталған (тіпті де оған дейін қалыптасқан) Бисмарктің саяси ұстанымдары бұл болашақта Бірінші дүниежүзілік соғыстың ақырына дейін герман империялық саясаты-ның бағытын айқындады. Бұл конгресте ғана емес, бұған дейін де, жақындап келе жатқан соғыс туралы келіссөздер жүріп жатқан кезде, Ресей Бисмарктың оның мүдделерін баяу қорғайтынына сенді. Бірақ, жағдай олай болған жоқ. Бисмарк Ресейдің әрекетін қолдаған жоқ. Соғыстың нәтижесінде белгілі болғандай, Ресей билігі: «біздің жеңімпаз әскерлеріміз түрік астанасына жақындағанда Австро-Венгрия әскері араласуға дайындала бастады» деп өз уәжін де айтты. Әрине, мұнда Ресейдің де өзіндік ұстанымы болып, ол Бисмаркқа үлкен үміт артқан еді. Бірақ, саяси жол басқа арнаға қарай бұрылды [34].

Берлин конгресінде Бисмарк "адал брокер" рөлін сомдағаны белгілі. Бұл рөлдің нәтижесі Ресейге пайда келтіретін Сан-Стефано келісімінің толық бұрмалануы болды [34, 91 с.]. Біріккен Болгарияның құрылуына қарсы еуропалық дипломатия ең үлкен саяси дау шығарды, бірақ кейіннен Болгария бұл бірлестікті Ресейдің жауы ретінде таныды және кейіннен оған мүлдем қарсы болмады. Егер Бисмарк "адал брокер" ретінде емес, Ресейдің табанды және сыналған досы ретінде әрекет етсе, онда істер толығымен басқа арнаға түсетіні анық еді. Бисмарктың өзі мұны жақсы түсінді, сырт көзбен қарағанда ол Ресейдің дипломатиялық жеңілісін дайындады. Сондықтан, Берлин конгресінен кейін ол Австро-Венгриямен одақ құруға күш сала бастады [35].

Конгрестегі саяси әрекеттері арқылы Бисмарк тек еуропалық империялар немесе Осман империясымен арадағы байланысты реттеп немесе нықтап алуға нақты мақсат қоймағанымен, ол осы қимылдарымен Австро-Венгрияны өзіне одақтас ретінде жақындатты. Бисмарк бұл одақ туралы 1875 жылдан кейін ойлана бастаған еді, бірақ Австро-Венгрия бұған ыңғай бермеген болатын. Тек, Австро-Венгрия Батыста көп жеңіліске ұшырағаннан кейін ғана Шығыстағы жағдайынан алаңдап, Бисмарктың ұсынысын қабылдауға асықты, ал граф Андраши отставкаға кетерде 1879 жылы қорғаныс одағын құрды [35, 137 р.].

Конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижелері.

Конгресс 13 шілдеде, аяқталды және оның қабылдаған шешімдерін жүзеге асыруда белгілі бір қиындықтар сақталса да, ол жалпыеуропалық дағдарыстың тікелей қаупін жойды. Берлин келісімі Австро-Венгрияны да, Ұлыбританияны да қанағаттандырды. Орыстардың Болгариядағы ықпалы мойындалды, ақырында оларға Кавказдағы жерлер бөлінді, Дунай атырабындағы орыс позициялары да айтарлықтай күшейді. Дегенмен Ресей үшін бұл шешімдердің барлығында аса қанағаттанатындай ештеңе болған жоқ, Ресей саясатындағы көптеген ірі тұлғалардың Бисмарктан көңілдері қалды.

Жалпы, конгрестің халықаралық сипаты мен нәтижесі Еуропадағы тыныштықты қамтамасыз етумен сипатталды. Бірінші кезекте Бисмарктің ұстанымдары конгресте түрік делегациясына қатты ұнамағанымен, ол Осман империясының билігіне, сұлтанға ұнады [36]. Мұны конгрестен кейінгі орын алған қарым-қатынастардың дамуы көрсетті. Осы конгрестен кейін Осман империясы мен Германия арасындағы байланыстардың жаңа бір кезеңі басталды деуге болады. Конгресте және одан кейінгі кезеңде түрік билігі герман канцлерінің өздеріне деген ешбір теріс пиғылы мен қарсылығын байқаған жоқ. Керісінше көп уақыт өтпей-ақ 80-жылдардың басынан-ақ осман-герман байланыстары жақсара бастады және ол болашақта негізгі салалар бойынша жүргізіле бастады [37].

Конгрестің барысы мен нәтижесі неміс дипломатиясы үшін бұрынғы онжылдыққа қарағанда тиімді болды. Еуропада өз беделін қамтамасыз ету және дұшпандық коалициялардың құрылуына жол бермеу мақсатында Бисмарк барлық жағдайға араласты.

Бисмарктың өзі бірнеше рет өзінің сыртқы саясатын түрлі дипломатиялық ойындар арқылы жүргізген еді. Бұл қиын жағдайда ол айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді, олардың көпшілігі таза тактикалық сипатта болды. Конгрестің нәтижесі Осман империясы үшін оңтайлы болды. Оның дәлелі конгрестен кейінгі Германияның халықаралық жағдайында Осман мемлекеті ерекше орын ала бастады. Герман билігінің Шығысқа деген өзіндік көзқарастары мен жоспарлары бар еді. Бұл кезде Таяу Шығыста ағылшын-француз экономикасы белсенді болғанымен, ол Осман империясының субъектісі еді [38, 15-20 р.]. Сондықтан немістер османдық Шығысқа қызығушылық танытты. Мұндай қызығушылық Бисмарктің өзінде де болды.

Австро-Венгриямен байланыстары құрылғаннан кейін неміс дипломатиясы Санкт-Петербургпен ынтымақтастықты қалпына келтіруге тырысты. "Мен Австрияны батыс держава-ларынан қорғау үшін қауіпсіздік саясатымның бірінші кезеңі ретінде белгілей алатын әрекетті жүзеге асыра алдым. Мен екінші кезеңді, яғни Одақты қалпына келтіре алатыныма күмәнім жоқ, үш император, менің ойымша, еуропалық бейбітшілікке ұзақ уақыт кепілдік бере алатын жалғыз жүйе", - деді "темір канцлер" [39].

Алайда, Ұлыбританиямен келісім түрінде Ресеймен жақындасудың баламасы болды. Лондон осы онжылдықтарда "керемет оқшаулау" саясатын жүргізуді таңдағанына қарамастан, Бисмарк оны өз есептерінен шығарған жоқ. Канцлер Азиядағы ресейлік және британдық бәсекелестікті осы екі елдің жақындасуына жол бермейтін және олардың біріне екіншісінің одақтасы ететін ұзақ мерзімді факторлардың бірі деп санады. Шығыс мәселесі Ұлыбританияға Ресейдің империялық ұмтылыстарының барлық қаупін көрсетіп, оны серіктестер табуға мәжбүр етті.

1879 жылдың күзінде Бисмарк Лондонда тиісті жауапты қабылдады, егер Германия Ресейдің амбицияларына қарсы тұра берсе және нәтижесінде Санкт-Петербургпен қақтығыс жағдайында болса, Англияның бұған қандай ұстанымда болатынын сұрады. Англия бұл жағдайда өзінің бейтараптығын білдіретін болды. Британдық дипломаттар бұл жағдайда Францияны қақтығысқа араласудан сақтауға тырысамыз деп жауап берді. Алайда, көп ұзамай Британдық саясаттың басшылығындағы консерваторларды либералдар алмастырды, олар Берлинмен коалицияға бармайтындықтарын мәлімдеді, мұның себебі Парижбен қарым-қатынас бұзылатын еді [40].

Конгрестегі Бисмарктің әрекеті туралы халықаралық басылымдар мен қауымдастық өкілдері жарыса жазды. Бұған әрине бірінші кезекте орыс баспасөзі қарсылық пікір білдіріп, олар Бисмарк әділетсіз болды деп айыптайды. Атап айтқанда, «Санкт-Петербург газеті» былай деп жазды: «Бір патронды ысырап етпей, ол өзі құрған біртұтас Германияны қамтамасыз ету үшін әрқашан қажет деп санайтын саяси комбинацияға қол жеткізді». Ресейлік қоғамдық пікірде Берлин конгресінің шешімдеріне қарсы көзқарас басым болды. Ресей делегациясы қабылдан-байтын жеңілдіктерге келіседі деп айыпталып, Бисмарктың мінез-құлқы мен әрекеті сынға алынды [41, 762 с.].

Дегенмен, конгресс шешімдерін дипломатиялық жолдар арқылы ғана мақұлдағандықтан, мұндай жанама ұстанымдарға жол бермеу қажет екендігі алға тартылды. Мұндай пікірлер негізінен славянофилдік ұстанымдағы қауымдастықтар мен олардың өкілдері тарапынан айтылды. Болгарияның түріктердің қоластында қалуы славянофилдер үшін үлкен дипломатиялық жеңіліс және саяси шығын болды. Славянофильдер қоғамда ашық ашуланып, славяндық бостан-дықтардың осындай шешуші шектеуіне ренжіді. Иван Аксаков көпшілік алдында сөйлеген сөзінде Берлин конгресінде ресейлік дипломатияның жеңілдіктерінен туындаған ащы реніш сезімін білдірді [42, 115-120 с.]. Ол Берлин конгресін Ресей үшін «үш рет қарғыс атқан» келісім деп атады.

1878 жылы Берлин конгресінің нәтижелері халықаралық саясатта Англия мен Австрияның жеңісі және Ресей үшін ауыр дипломатиялық жеңіліс ретінде қабылданды. Сексен жастағы А.М. Горчаков Берлин келісімін өзінің мансабындағы «ең қараңғы бет» деп танып, ол көп ұзамай өзінің қартайғанын және Ресей дипломатиясының әлсірегенін түсіне бастады. Мұнымен бірге император II Александр да бұл конгреске қатысты өз пікірін білдіріп, ол бұл

істе өзін кінәлі деп санады. Жалпы, Ресей бұл соғысқа Балқан халықтары үшін Англияның айдауымен кірген еді. Бірақ, Ресей билігі өзінің түріктермен соғысқа кірісуінде және одан кейін Сан-Стефано келісімінің орындалмауы мен ол үшін Берлин конгресінің ұйымдастырылуында Англияның арбауына сеніп қалғанын өте кеш түсінді. Берлин конгресі Ресейдің халықаралық қатынас-тардағы беделінің төмендету мақсатында ұйымдастырылғанын Ресей билігі кеш түсінгенімен, ешқандай шара қалмады [43, 244-245 с.].

Ресей Осман империясымен Балқанда славян халықтары үшін соғыс жүргізіп, оларды түрік билігінен босатуды көздеді. Бұған орыс билігі мен қоғамында славянофилдік ұстанымдардың жоғары болуы себеп болды. Дегенмен, Берлин конгресінің шешіміне орай Балқан халықтарының біразы тәуелсіздік алғанымен, олар толық азаттыққа қол жеткізе алмады. Ол керісінше халықаралық мәселені күшейте берді. Оның басты мысалдары Бірінші және Екінші Балқан соғыстарында көрінді және онымен тұрмай, Бірінші Дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болды. Бұл туралы Бисмарктің мынадай қанатты сөзі сақталған, ол: «Егер Еуропада соғыс бас-талса, бұл Балқандағы қандай да бір ақымақтықтың кесірінен болады» деген болатын [44, 762 с.]. Бұл ойдың басты негізі де Бисмарк осы Берлин конгресінде Балқан мәселесі мен оған ықпал етуші Осман империясының жағдайына терең үңіліп өз бетінше бағамдау жасаған.

Қорытынды. XIX ғ. 70-жылдары Осман империясында Балқан мәселелері аса ірі халықаралық мәселеге айналғаны соншалықты, ол тіпті өзге еуропалық империялардан тыс Германияның назарын өзіне аударды. Кайзерлік Германияның Балқан мәселелеріне араласуы немістердің Шығыс мәселесіне белсендіріскенінсипаттады. Бұл процесте Бисмарктің рөлі ерекше болды. Германияның Балқан мәселесіне араласуы, оның еуропалық қуатты мемлекеттің бірі ретінде халықаралық істерге кірісуге қауқарлы екенін көрсетті. Оның дәлелі Берлин конгресі кезінде анық көрінді және ол болашақта Германияның халықаралық мәселелерге бел шеше араласуына бастама болды. Берлин конгресін ұйымдастыру мен оған төрағалық етуді қолға алған Отто фон Бисмарк пен басқа еуропалық империялардың өкілдері Балқандағы мәселелерін шешуде өз мақсатына жетті. Онда Отто фон Бисмарктің ықпалы өте мықты болып оның Еуропадағы беделі өсті.

Тақырыптың басты қорытындыларының бірі – Бисмарктің Осман империясына қатысты өзіндік жаңарған халықаралық саяси ұстанымдарымен байланысты. Берлин конгресінде Бисмарктің Осман империясына қатысты ұстанымдары мен саясатының өзгере бастауын және ең бастысы герман-түрік байланыстарының жаңа бір кезеңге өтетінін анық аңғартты. Соңғы зерттеулер Бисмарктің осы конгрестегі және оның жалпы канцлер болған кезіндегі Осман империясына деген ұстанымдарын герман-түрік байланыстарының жаңа фазасы ретіндесипатталып жүр. Бұған талдау жасай отырып, мемлекеттік құрылысы жаңарған Кайзерлік Германия мен Осман империясы арасындағы байланыстар осы Бисмарктің тұсында басталды деп қорытынды жасауға болады. Мұның дәлелі, Бисмарк Еуропадағы өзінің орнын нықтап алу үшін конгресте еуропалық империялардың мүддесіне қорғап Осман мемлекетіне назар аудармағанымен, өзінің Шығыстық бағытындағы саясатының басты объектісі ретінде Осман империясына таңдау жасады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Nurzhigit Abdukadyrov. *The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'*. // *The Journal of Slavic Military Studies*, - 2020. №33, - P.608-620, <https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087>
2. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984.– Vol.4.– 428 p*
3. *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. – Liechtenstein: Kraus, 1978. – T. 4. – 605 p.*

4. *Ministère Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux origines de la guerre 1914. Documents Diplomatiques Français 1871-1914.* – Paris: Imprimerie nationale, 1914. – T. 12
5. Kornrumpf H-J. *Die territorialverwaltung im Östlichen teil der Europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zum den Balkankriegen (1912-1913) nach amtlichen Osmanischen veröffentlichungen.* – München: R.Trofenik, 1983. – 365 s
6. Otto von Bismarck. *Werke in Auswahl. Acht Bände. Sechter Band. Erinnerung und Gedanke.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1976. – 779 s.
7. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Под ред. Е.А. Адамова, сост. И. В. Козьменко.* – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
8. *Берлинский трактат. 1 (13) июля 1878 года // Ф. Мартенс. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами, т. VIII. Изд. 1888, стр. 639-675.*
9. Поршинева О.С. *Роль междисциплинарности в интеграции истории и социальных наук: феномен социально-научной истории // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России».* – 2013. – № 3. – С. 5-20
10. Held David. *Stanford Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power, and Democracy,* - California: Stanford University Press, 1989, - 265 p.
11. Холдоров О.Н. *Соотношение категорий «актор» и «субъект», «участник», «агент» в политической теории // Вестник Поволжского института управления. 2016. – №4(55). – С.128-133.*
12. Schöllgen Gregor. *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914.* – München: Oldenbourg, 2000, - 514 s.
13. Imanuel Geiss. *Der Berliner Kongress 1878: Protokolle und Materialien.* – Boppard: Boldt, 1978. – 428 s.
14. Bernd Rill. *Der Berliner Kongress von 1878 - Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie.* – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. – 356 s.
15. Ерусалимский А.С. *Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / Акад. наук СССР. Ин-т истории.* – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 608 с
16. Хвостов В.М. *Кризис внешней политики Бисмарка [The Crisis of Bismarck's Foreign Policy]. // Историк-марксист.* – 1934. – № 3. – С. 31-79
17. Чубинский, В.В. *Бисмарк: политическая биография / В.В. Чубинский.* – Москва: Мысль, 1988. – 414 с
18. Власов Н.А. *Отто фон Бисмарк. Путь к вершинам власти.* - СПб.: «Евразия», 2019. - 128 с.
19. Дударев В.С. *Бисмарк и Россия. 1851-1871 гг.* – СПб: Издательство: Алетейя, 2021. – 688 с.
20. Uçarol R. *Kıbrıs sorunu ve Osmanlı-İngiliz anlaşması.* – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978 – 145 s
21. Ortaylı İ. *Osmanlı imparatorluğunda alman nüfuzu.* – İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983. – 155 s.
22. Özyüksel Murat. *Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları.* – İstanbul: Arba yayınları, 1988. – 306 s.
23. Quintin Barry. *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78.* Helion and Company, 2012. – 576 p
24. Özkan Efe. *An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making. // Journal of Southeastern European Studies,* – 2022, №38. - P.63-86
25. Metin Menekşe. *Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: “Kıbrıs Meselesi” (1878-1923).* // Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. – 2013. №1. – S. 309-325
26. Alan Palmer. *Bismarck.* – New York: Charles Scribner's Sons. 1976. – 326 p.

27. Михнева Р., Колев В. Берлинский конгресс 1878 г. глазами фанариота Александра Каратеодори-паши. // Вестник МГИМО-Университета. – 2021. – 14(4). – С. 7-25
28. Rhode Gotthold, *Der Berliner Kongress und Südosteuropa*. // In: *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongress*, Hg. Karl Otmar Freiherr von Aretin, -Wiesbaden 1978, – S.107-130
29. Roderic H. Davison, „*The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*“, Ralph Melville und, Hans-Jürgen Schröder (eds.), *Der Berliner Kongreß von 1878: die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, – Wiesbaden: Steiner, 1982, – P. 205-223.
30. Armin Kössler. *Aktionsfeld Osmanisches Reich: die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908: (unter besonderer Berücksichtigung europäischer Literatur)*. Phil. Diss. Freiburg. 1978, – New York, Arno Press, 1981 – 429 s
31. Tekemen Altuntaş. 1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler // *Asia Minor Studies*, – 2016, – 4(8), – P 110-125
32. Gencer Mustafa. *The Congress of Berlin (1878) in Context of the Ottoman-German Relations*. // *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – 2014, №12. – P. 293-313
33. Бисмарк Отто фон: Воспоминания Железного канцлера. / Отто фон Бисмарк. – Москва: Издательство АСТ. 2023, - 603 с.
34. Власов Н.А. Германия Бисмарка. Империя в центре Европы. – СПб. Наука, 2018. – 206 с.
35. Сементковский Р.И., Инсаров Х.: Отто фон Бисмарк. Клеменс фон Меттерних. Два великих канцлера. – М.: Рипол Классик, 2021. – 336 с.
36. Gotthard Jäschke. *Das Osmanische Reich vom Berliner Kongreß bis zu seinem Ende*. In: Theodor Schieder (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Geschichte*. – Stuttgart: Union Verlag, 1968, – 539 s.
37. Cenk Reyhan. *Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)*. – Belleten. - 2005, Cilt 69 - №254. – S. 217-266
38. Cebeci, Mehmet: *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgarischen, Ägyptischen und Armenischen Frage*. Marburg: Tectum - Der Wissenschaftsverlag 2010. - 503 s.
39. Бисмарк Отто, фон. Мемуары «железного канцлера» / Отто фон Бисмарк. – М.: Эксмо, 2014, – 544 с.
40. Бисмарк О. Мир на грани войны. Что ждёт Европу и Россию? – М.:Алгоритм, 2014. – 240 с
41. Токтоңызова Ф.М. Берлинский конгресс в публицистике О.А. Новиковой // *Исторический журнал: научные исследования* – 2015 – №6 (30). – С. 758-765
42. Аксаков И.С. Наши знамя – русская народность / Составление и комментарии С.Лебедева / Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – 640 с
43. Олейников Д.И. *История России с 1801 до 1917 год*. – М.:Дрофа. 2005. – 414 с.
44. *De Aenigmatе. О Тайне*. Сборник научных трудов. Сост. К.А. Фурсов – М.: Товарищество научных изданий КМК. 2019. – 520 с.

References:

1. Nurzhigit Abdukadyrov. *The Ottoman Empire and Russia on the Way to the Independence of Serbia in the 'Eastern Question'*. // *The Journal of Slavic Military Studies*, - 2020. №33, - P.608-620, <https://doi.org/10.1080/13518046.2020.1845087>
2. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire*. General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt. – Maryland: University Publications of America. 1984.– Vol.4.– 428 p
3. *Recueil D'actes Internationaux de L'Empire Ottoman*. Recueillis et Publies par Gabriel Effendi Noradounghian. – Liechtenstein: Kraus, 1978. – T. 4. – 605 p.

4. *Ministère Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux origines de la guerre 1914. Documents Diplomatiques Français 1871-1914. – Paris: Imprimerie nationale, 1914. – T. 12*
5. *Kornrumpf H.-J. Die territorialverwaltung im Östlichen teil der Europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zum den Balkankriegen (1912-1913) nach amtlichen Osmanischen veröffentlichungen. – München: R.Trofenik, 1983. – 365 s*
6. *Otto von Bismarck. Werke in Auswahl. Acht Bände. Sechter Band. Erinnerung und Gedanke. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1976. – 779 s.*
7. *Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami. 1856-1917 / Pod red. E.A. Adamova, sost. I.V. Koz'menko. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1952. – 464 s.*
8. *Berlinskij traktat. 1 (13) iyulya 1878 goda // F. Martens. Sobranie traktatov i konvencij, zaklyuchennyh Rossiiyu s inostrannymi derzhavami, t. VIII. Izd. 1888, str. 639-675.*
9. *Porshneva O.S. Rol' mezhdisciplinarnosti v integracii istorii i social'nyh nauk: fenomen social'no-nauchnoj istorii // Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Seriya «Istoriya Rossii». – 2013. – № 3. – S. 5-20*
10. *Held David. Stanford Political Theory and the Modern State: Essays on State, Power, and Democracy, - California: Stanford University Press, 1989, - 265 p.*
11. *Holdorov O.N. Sootnoshenie kategorij «aktor» i «sub"ekt», «uchastnik», «agent» v politicheskoy teorii // Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya. 2016. – №4 (55). – S. 128-133.*
12. *Schöllgen Gregor. Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914. – München: Oldenbourg, 2000, - 514 s.*
13. *Immanuel Geiss. Der Berliner Kongress 1878: Protokolle und Materialien. – Boppard: Boldt, 1978. – 428 s.*
14. *Bernd Rill. Der Berliner Kongress von 1878 - Bismarcks Meisterstück?: ein Erfolg europäischer Friedensdiplomatie. – Berlin: Verlag Dr. Köster, 2022. – 356 s.*
15. *Erusalimskij A.S. Vneshnyaya politika i diplomatiya germanskogo imperializma v konce XIX veka / Akad. nauk SSSR. In-t istorii. – 2-e izd., dop. – M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1951. – 608 s*
16. *Hvostov V.M. Krizis vneshnej politiki Bismarka [The Crisis of Bismarck's Foreign Policy]. // Istorik-marksist. – 1934. – № 3. – S. 31-79*
17. *Chubinskij, V.V. Bismark: politicheskaya biografiya /V.V. Chubinskij. – M.: Mysl',1988. – 414 s*
18. *Vlasov N.A. Otto fon Bismark. Put' k vershinam vlasti. - SPb.: «Evraziya», 2019. - 128 s.*
19. *Dudarev V. Bismark i Rossiya. 1851-1871 gg. – SPb:Aletejya, 2021. –688 s*
20. *Uçarol R. Kıbrıs sorunu ve Osmanlı-İngiliz anlaşması. – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978 – 145 s*
21. *Ortaylı İ. Osmanlı imparatorluğunda alman nüfüzü. – İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983. – 155 s.*
22. *Özyüksel Murat. Osmanlı-alman ilişkilerinde Anadolu-Bagdat demiryolları. – İstanbul: Arba yayınları, 1988. – 306 s.*
23. *Quintin Barry. War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78. Helion and Company, 2012. – 576 p*
24. *Özkan Efe. An Analysis of the Effect of the 1878 Berlin Treaty on Diplomatic Policy Making. // Journal of Southeastern European Studies, – 2022, №38. - P.63-86*
25. *Metin Menekşe. Berlin Konferansı Sonrasında Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nde: “Kıbrıs Meselesi” (1878-1923). // Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi. – 2013. №1. – S. 309-325*
26. *Alan Palmer. Bismarck. – New York: Charles Scribner's Sons. 1976. – 326 p.*
27. *Михнева Р., Колев В. Берлинский конгресс 1878 г. глазами фанариота Александра Каратеодори-паши. // Вестник МГИМО-Университета. – 2021. – 14(4). – С. 7-25*
28. *Rhode Gotthold, Der Berliner Kongress und Südosteuropa. // In: Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongress, Hg. Karl Otmar Freiherr von Aretin, -Wiesbaden 1978, – S.107-130*

29. Roderic H. Davison, „The Ottoman Empire and the Congress of Berlin“, Ralph Melville und, Hans-Jürgen Schröder (eds.), *Der Berliner Kongreß von 1878: die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, – Wiesbaden: Steiner, 1982, – P. 205-223.
30. Armin Kössler. *Aktionsfeld Osmanisches Reich: die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908: (unter besonderer Berücksichtigung europäischer Literatur)*. Phil. Diss. Freiburg. 1978, – New York, Arno Press, 1981 – 429 s
31. Tekemen Altıntaş. 1878 Berlin Konferansı'ndan Sonra Osmanlı Devleti'nin Askeri Islahat ve Dış Politikasındaki Yeni Yönelimler // *Asia Minor Studies*, – 2016, – 4(8), – P 110-125
32. Gencer Mustafa. *The Congress of Berlin (1878) in Context of the Ottoman-German Relations*. // *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. – 2014, №12. – P. 293-313
33. *Bismark Otto fon: Vospominaniya zheleznogo kanclera. / Otto fon Bismark. – Moskva: Izdatel'stvo AST. 2023, - 603 s.*
34. Vlasov N.A. *Germaniya Bismarka. Imperiya v centre Evropy. – SPb. Nauka, 2018. – 206 s.*
35. Sementkovskij R.I., Insarov H.: *Otto fon Bismark. Klemens fon Metternih. Dva velikih kanclera. – M: Ripol Klassik, 2021. – 336 s.*
36. Gotthard Jäschke. *Das Osmanische Reich vom Berliner Kongreß bis zu seinem Ende. In: Theodor Schieder (Hrsg.): Handbuch der europäischen Geschichte. – Stuttgart: Union Verlag, 1968, – 539 s.*
37. Cenk Reyhan. *Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914). – Belleten. - 2005, Cilt 69 - №254. – S. 217-266*
38. Cebeci, Mehmet: *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908). Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik unter besonderer Berücksichtigung der Bulgaris-chen, Ägyptischen und Armenischen Frage. Marburg: Tectum - Der Wissenschaftsverlag 2010. - 503 s.*
39. *Bismark Otto, fon. Memuary «zheleznogo kanclera» /Otto fon Bismark. – M.:Eksmo,2014, – 544 s.*
40. *Bismark O. Mir na grani vojny. CHto zhdyot Evropu i Rossiyu? – M.: Algoritm, 2014. – 240 s*
41. Tokton'yazova F.M. *Berlinskij kongress v publicistike O.A. Novikovej // Istoricheskij zhurnal: nauchnye issledovaniya– 2015 – №6 (30). – S. 758-765*
42. Aksakov I.S. *Nashe znamyia — russkaya narodnost' / Sostavlenie i kommentarii S. Lebedeva / Otv. red. O. Platonov. – M.: Institut russkoj civilizacii, 2008. – 640 s*
43. Olejnikov D.I. *Istoriya Rossii s 1801 do 1917 god. – M.: Drofa. 2005. –414 s*
44. *De Aenigmate. O Tajne. Sbornik nauchnyh trudov. Sost. K.A. Fursov – M.: Tovarishchestvo nauchnyh izdanij KMK. 2019. – 520 s.*